

MÜTAREKE DÖNEMİNDE İSTANBUL HÜKÜMETİ'NE BAĞLI ÇALIŞMALAR YÜRÜTEN BİR ÜST KURUL: DARÜ'L-HİKMETİ'L-İSLÂMİYYE

Esra YAKUT

Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi, eyakut@anadolu.edu.tr

ORCID Numarası: 0000-0003-0631-3633

ÖZ

Osmanlı Devletinin Mondros Mütarekesi'ni imzalamasından önce 5 Mart 1918 tarihinde çıkartılan bir kanunla Meşihat Dairesi'nin bünyesinde çalışmalarına başlayan Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye, Mütareke Dönemi süresince bir yüksek danışma kurulu olarak hizmet verdi. Kurulun görevi, dini gerçekleri ve İslâmi kavramları yaptığı yayınlarla halka anlatmaktı. Bir diğer görevi, savaşların halk üzerinde yarattığı ahlâki çöküntüyü kısmen de olsa giderebilmektir. Örgütün yapısı, üstlenmiş olduğu görevlerle paralel olarak üç encümenine ayrılmıştı. İlmi görevler diye sınıflanan işler kelâm encümenine, İslâmi hükümlerle ilgili çalışmalar fıkıh encümenine, İslâmi amaç ve faziletlerle ilgili çalışmalar da ahlâk encümenine verilmişti. Daire, ayrıca "Ceride-i İlmîyye" adıyla çıkartmış olduğu resmi bir yayınla, Meşihat Dairesi'nin gerçekleştirmiş olduğu düzenlemeleri halka duyurmaktaydı. Merkez teşkilatının örgütlenmesinin ardından bir de müftülerin başkanlığında örgütlenen taşra teşkilatı kuruldu. Burada amaç, köylerde yaşayan halkı ahlâki yönden düzeltmek için hocalara emir ve talimatlar vermektir. Daire, bütün gayretlerine rağmen eleştirilere hedef olmaktan da kurtulamadı. Kuruluş amacı mükemmel olduğu halde, yeterince çalışmadığı, nizamnamesinde yer alan hususları gereğince yerine getiremediği gibi gerekçelerle şiddetle eleştirildi. Saltanatın kaldırılmasının ardından, 4 Kasım 1922 tarihinde, son toplantısını yaptı ve 18 Kasım 1922'den itibaren çalışmaları sonlandırıldı. Kuruluş amacı, üstlenmiş olduğu görevler ve çalışma şekli itibarıyla alanındaki tek kurum olarak niteleyebileceğimiz bu daire, gerek dönemin basını, gerek kendi çıkarttığı yayın organı, gerekse arşiv belgeleri üzerinden detaylı bir incelemeye tabii tutularak, dönem üzerindeki etkileri ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye, Meşihat Dairesi, Mütareke Dönemi.

A SUPREME BOARD PERFORMED WORKS UNDER ISTANBUL GOVERNMENT DURING ARMISTICE PERIOD: DARÜ'L-HİKMETİ'L-İSLÂMİYYE

ABSTRACT

Before signing the Armistice of Montrose, with an act issued in March, 5, 1918, Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye had started working under the Chamber of Meşihat (today's directorate of religious affairs), in Ottoman Empire. It continued to serve as a Higher Consultative Committee during the period of armistice. Duty of the Committee was to explain religious facts and Islamic concepts to the public through publishing. The other duty of Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye was to prevent and overcome the moral corruption in the public caused by wars as much as possible. In terms of structure, the organization was separated into three committees according to the duties. Scientific works were carried out by kalam committee, works about Islamic provisions were carried out by Islamic Law committee and works about Islamic goals and merit were carried out by moral committee. On the other hand, Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye had an official publishing called "Ceride-i İlmiyye" and it used to inform the public about the arrangements made by the Chamber of Meşihat. After the establishment of Central Organization, field service was established under the guidance of Mufti; the goal was to give orders and directions to Muslim preachers in order to increase the moral values of villagers. The Committee couldn't prevent harsh criticisms although great amount of effort was given. Despite its perfect and reliable cause of establishment, it was criticized with the claim that it didn't function sufficiently, it didn't pay attention to the rules and act accordingly. After the abolition of the Sultanate, in November, 4, 1922, the Committee conducted the last meeting and closed the institution in November, 18, 1922. It can be said that the Committee was unique in terms of its founding purpose, its responsibilities and methods. The goal of this study is to make a detailed analysis of general press of the period and media organ of Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye on the basis of archive documents and to present their effects on the period.

Keywords: Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye, Chamber of Meşihat (today's directorate of religious affairs), Armistice Period.

DARÜ'L-HİKMETİ'L-İSLÂMİYYE'NİN KURULUŞUNA ZEMİN HAZIRLAYAN ORTAM

Osmanlı Devletinde II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte, din-devlet, din-siyaset ilişkileri içinde en fazla tartışılan ve yeniden şekillendirilmeye çalışılan makam "Meşihat" oldu. Görevine padişah tarafından atanan Meşihat Makamının en yetkili kişisi yani şeyhülislam, aslında her yeni hükümet ile birlikte değişikliğe uğrayan bir nazırlık statüsüne getirildi.¹ Ayrıca Meclis-i Vükelâ üyesi olması nedeni ile gerektiğinde Meclis-i Mebusan'a gelerek kendisine yöneltilen soruları yanıtlamakla yükümlü tutuldu. Yani Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu hale getirildi Meşihat Makamının üstlenmiş olduğu bu görev ve sorumluluklar, döneme hâkim olan İttihat ve Terakki Partisi'nin, siyasal ve sosyal hayatın yeniden yapılanmasında dinin işlevini sorgulamaya dönük düşünceleri arasında yeni düzenlemeler geçirdi. 1916 yılında toplanan İttihat ve Terakki Kongresi'nde, Meşihat Dairesinin işlevinin dinin yayılması ve İslam'ın yüceltilmesi ile ilgili çalışmalar yapmakla sınırlandırılmasının zorunlu olduğu belirtildi ve şer'i mahkemelerin Meşihat'ın denetiminden alınıp Adliye Nezaretine bağlanması önerildi. Aynı kongrede, medreselerin gelir kaynaklarının Evkaf Nezaretinden alınarak Meşihata aktarılması konusu görüşüldü ve bu konunun partinin siyasal programına alınması kararlaştırıldı.²

İttihat ve Terakki Kongresi'nde alınan kararlar kısa sürede uygulamaya koyuldu. İlk olarak, 12 Mart 1917 tarihinde çıkartılan bir irade-i seniyye ile Kadıaskerlik ve Evkâf Mahkemeleri de dâhil olmak üzere bütün şer'i mahkemeler ve Emvâl-i Eytâm gibi Meşihat Makamına bağlı bütün daireler, Adliye Nezaretine bağlandı. Ardından, 25 Şubat 1917 tarihinde hazırlanan bir kanun layihası ile Evkâf Nezareti tarafından idare edilen Haremeyn-i Şerifeyn vakıfları, cami, mescit ve tekkelerle birlikte bütün medreselerin Meşihat Dairesine bağlanması öngörüldü. Bu kanun layihası, son olarak 24 Mayıs 1917 tarihinde "Muvazene-i Maliyye Encümeni"nde görüşüldü ve "Medaris-i İlmîyye Kanunu" bağlamında yürürlüğe koyuldu. Çıkartılan kanun ile Osmanlı Devletindeki bütün medreseler Meşihat Makamına bağlanmış oldu.³

İttihat ve Terakki Partisi'nin Meşihat Dairesini siyasi işlerden soyutlayarak sadece din işleri ile uğraşan bir kurum durumuna getirme çabaları, 15 Mart 1917 tarihinde hükümet tarafından hazırlanan Meşihat-ı İslâmîyye'nin görev ve yetkilerine dair kanun layihası ile belirli bir çerçeveye oturtuldu. Bu layihada Meşihat Dairesi "İbadat ve itikada dair olan hidemât-ı umumiyye-i diniyyenin merkezi resmi ve mercii yegânesi" olarak kabul edildi.⁴

Meşihat Dairesi'nin görev ve yetkilerini dini işler ile sınırlama gayretleri siyasi yönden tepkilere neden oldu. 1918 yılının başında Meclis-i Mebusan'daki bütçe görüşmeleri sırasında söz alarak düşüncelerini açıklayan

¹ Şeyhülislâmın Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu tutulup tutulmayacağı konusu II. Meşrutiyet Dönemi içerisinde yer alan önemli tartışma konularından birini teşkil etmiştir. Bkz.: Yakut, E. (2010). "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Din-Devlet, Din-Siyaset İlişkilerini Yeniden Düzenleme Çabaları", *XIV. Uluslararası Türk Tarih Kongresi ve Kongre'ye Sunulan Tebliğler*, 9-13 Eylül 2002, C. 5, Ankara, s. 2168-2169.

² *İttihad ve Terakki Cemiyeti*, (1332). İstanbul, s. 30-70.

³ Yakut, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Din-Devlet, Din-Siyaset İlişkilerini Yeniden Düzenleme Çabaları", s. 2170.

⁴ *Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Levâhî-i Kanuniyye*, (1992). Devre: 3, İctima Senesi: 3, C. I, Ankara, s. 801-803.

Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Efendi, çeşitli konularda hazırlanan kanunların Şura-yı Devlet’de görüşüldüğü gibi dini ilgilendiren bir kanun hazırlanırken bunun da Meşihat Dairesi’nde görüşülmesinin gerekliliğini belirtti. Ayrıca sadece diyanetle ilgili konularda, fetva verme görevi üzerinde bırakılan Meşihat Makamının bu alanda kendisine danışacak kimselerin azlığı nedeni ile atıl bir duruma düşeceği, bunu engellemek ve bu daireye bir “Heyet-i İlmîyye” sıfatı verebilmek için özellikle talâk, nikâh gibi dini hükümler içeren kanunların Meşihat içerisinde görüşülmesinin gerekliliği üzerinde duruldu.⁵

Abdullah Azmi Efendi, konuyla ilgili görüşlerini daha da detaylandırarak, belediye kanunlarına kadar bütün meselelerin Meşihat Dairesi içerisinde görüşülmesi sağlanmış olsa, hazırlanan kanunlara halkın uymasının da daha kolay olacağını belirtti.⁶

Din-devlet işlerinin yeniden sorgulanması bağlamında, Meşihat Dairesi’ne yönelik düzenleme girişimleri dönemin basınında da farklı açılardan değerlendirildi. Nitekim, Yunus Nadi, kanunun Meclis-i Mebusan’da görüşülmesinin hemen ardından, Tasvir-i Efkâr’da kaleme aldığı makalesinde, İslâmiyet’te ruhaniyetin bulunmadığını belirterek bununla beraber ümmetin dini inançları, maneviyatı ile ilgilenecek bir sınıfa ihtiyaç duyulduğunu, dini müesseseler ile ilgili özel bir düzenleme gerekliliğinin de bu kurumların gerek iç gerek dış görünüşlerinden anlaşıldığını sözlerine ekledi. Ayrıca, milletin dini hayatının kalkındırılması için, dini teşkilatının yeniden örgütlenmesinin zorunluluğu üzerinde de durdu. Hükümetin bu alandaki girişimlerini tamamen desteklediğini açıkladı.⁷ İşte Dârü’l-Hikmeti’l-İslâmiyye’nin kuruluşu, Meşihat Dairesi içindeki bu tarz bir değişim ihtiyacının sonucunda gerçekleşti.

DÂRÜ’L-HİKMETİ’L- İSLÂMİYYE’NİN AÇILMASI VE GÖREVLERİ

Mütareke Dönemi’nden önce, 5 Mart 1918 tarihinde çıkartılan bir kanunla⁸ Meşihat Dairesi içinde eski Kazaskerlik ve Meclis-i Tedkikat Salonları kullanılarak açılan⁹ Dârü’l-Hikmeti’l-İslâmiyye, bu dönemin sonuna kadar çalışmalarını sürdürdü. Dairenin amacı, bir yüksek danışma kurulu olarak hizmet vermek, dini gerçekler ve İslami kavramları yaptığı yayınlarla halka anlatmaktır.¹⁰

Dairenin, 6 Mayıs 1918 tarihinde çıkartılan nizamnamesinde, içerisinde yer alan encümenler ve bu encümenlerin üstlenmiş olduğu görevler belirtildi. İlmî görevler diye sınıflanan işlerle, İslâmi prensipler ve hakikatler Kelâm Encümeninin görevleri arasında sıralandı. İslâmi hükümlerle ilgili çalışmalar Fıkıh Encümenine, İslâmi amaç ve faziletlerle ilgili çalışmalar Ahlâk Encümenine verildi. Nizamnamede belirtilen ve Dârü’l-Hikmeti’l-İslâmiyye’nin ameli görevleri diye sıralanan işler ise Müslümanların dini terbiyelerinin, İslâm’ın faziletli

⁵ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, (1991). Devre: 3, İctima Senesi. 4, C. II, Ankara, s.549-550.

⁶ Y.a.g.z.c., s. 550.

⁷ Yunus Nadi, (1918). “Siyasiyat: Meşihat’da Yeni Teşkilât”, *Tasvir-i Efkâr*, No:2349, 22 Kanun-ı Sani 1334, s.1.

⁸ Darü’l-Hikmeti’l-İslâmiyye’nin kuruluşu hakkındaki kanunun Meclis-i Âyân’da görüşülmesi sırasında meydana gelen tartışmalarla ilgili bkz.: Yakut, E. (2005). *Şeyhülislâmlık. Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul, s.79-80.

⁹ Tanin, (1918). 3474, 13 Ağustos 1334, s. 3; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya Usulü İradeler Tasnifi*, Dosya No:37.

¹⁰ *Ceride-i İlmîyye*, (1336). IV/36, s. 1057.

vasıflarının geliştirilmesine çalışmak, bu amaçla taşradaki din görevlileri ve eğitimcilerle bağlantı kurarak, onların dinle ilgili konularda aydınlatılmalarını sağlamak amacı ile yayınlar yapmak olarak sıralandı.¹¹

Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'nin kuruluşu, dönemin aydınları tarafından kaleme alınan yazılarda da değerlendirildi. Müderris Şerafettin Efendi, İslâm Mecmuasında kaleme almış olduğu bir yazıda, dinin tebliği görevinin bu defa Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye üyelerine verildiğini belirterek, görevi üstlenmiş olan kimselerin yurt içinde ve yurt dışında İslâmi gerçeklerin yayını ile sorumlu tutulmalarının sevindirici olduğunu ifade etti.¹² Sebilürreşad Mecmuasında çıkan bir başka yazıda, Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'nin kuruluş amacı ve çalışma alanının dini ve toplumsal hayattaki bozulmaların ve buhranın önüne geçebilecek hedefler içerdiği üzerinde duruldu. Ayrıca şer'i mahkemelerin Meşihat Dairesinden ayrılarak Adliye Nezaretine bağlanmasından dolayı ortaya çıkan boşluğun Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'nin kuruluşu ile doldurulacağı belirtildi. Kurumdan ve kurum içinde görev yapanlardan beklentilerin yüksek olduğu da ilave edildi.¹³ Bu noktada özellikle Ahlâk Encümeni'ne düşen görev ve sorumluluğun fazlalığı, üst üste yaşanan savaşlar sonucunda ortaya çıkan ahlaki zayıflığın ancak bu Encümen'in yoğun çalışmaları sonucunda giderilebileceği belirtildi.¹⁴

Merkez Teşkilâtı ve Çalışmaları

Daire içerisinde bulunan üç encümenin her biri üçer üyeden oluşmaktaydı. Bütün üyelerin başında da bir başkan vardı. Hem başkan, hem de üyelerin görevlendirilmeleri şeyhülislâm tarafından yapılır ve atanacakları görevler hakkında en fazla bilgili olan ulema arasından seçilirlerdi. Seçilmiş olan kişiler yine şeyhülislâmın arzıyla ve padişahın iradesi ile görevlerine atanırdı.¹⁵

14 Teşrin-i Sâni 1334/1918 tarihinde çıkartılan ve Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'nin çalışma şeklini belirleyen talimatnameye göre başkanlık görevi üstlenen kişiler; bu dairenin düzenli bir şekilde idaresinden, görevlilerin üstlendikleri görevi doğru bir biçimde yerine getirip getirmediğinin kontrolünden, onay verilmesi gereken kararların Meşihat Makamına arzından, başkanlık makamına gelen evrakın maslahatına göre heyete veya

¹¹ *Ceride-i İlmîye*, (1337). IV/36, s. 1061-1067; *Tanin*, (1918). 3478, 17 Ağustos 1334, s. 3.

¹² Şerafettin Efendi, (1918). "Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'nin Küşadı Münasebetiyle", *İslâm Mecmuası*, S. 61. 29 Ağustos 1334 s. 1161-1162.

¹³ *Sebilürreşad*, (1918). C. XV, S. 365, 15 Ağustos 1334, s.18-19.

¹⁴ Basında çıkan yazılarda, Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'de Ahlâk Encümeni'nin kurulması ile ilgili en çok gayret gösteren kişinin Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi olduğu söylenmekte, Encümen'in çalışmalarında ne derece başarılı olacağını zaman içinde görüleceği belirtilmekteydi. Bkz.: "Ahlâk Komisyonu", (1919). *Yeni Tasvir-i Efkâr*, No: 2826, 28 Ağustos 1335, s.1. Yaşanan olağanüstü günlerin ahlaki açıdan neden olduğu çöküntüyü göstermek amacı ile çeşitli sayısal verilere de yer verilmişti. 1919 yılında, fahişelik yapan ve çeşitli zührevi hastalıklardan şikâyetçi olan 40.000 kadının polis kayıtları arasına girdiği açıklanmakta ve düzeltilmesi gereken durumun vehameti gösterilmekteydi. Bkz. : "Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'de Ahlâk ve Vezaif-i İslâmiyye Komisyonu", (1919), *Yeni Tasvir-i Efkâr*, No: 2825, 27 Ağustos 1335, s. 2.

¹⁵ *Ceride-i İlmîye*, (1337). IV/41, s. 1198-1202.

kaleme havale edilmesinden, haftada en az bir defa kendi başkanlıklarında toplantı yapmaktan, dairenin iç işlerine ait olan ve karara dayanmayan görevlerin doğrudan yerine getirilmesinden sorumlu tutulmuştu.¹⁶

Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye azaları ise dinle ilgili konularda, halkı aydınlatmak amacı ile söyleşiler yapmış, beyannâme ve makaleler yayınlamıştır. Yapılan söyleşiler, özellikle dönemin dinsel düşüncelerini, dinle ilgili problemlerini ortaya koymak açısından büyük önem taşımıştır. Nitekim daire azalarından Ferid Bey'in Ayasofya Camii Şerif'inden halka hitabında söyledikleri dikkat çekicidir. Ferit Bey, konuşması sırasında ortada “dinsizlik, dine karşı bir husumet” şeklinde yayılan, uğursuz bir cereyanın olduğundan yakılarak, bu cereyanın önüne geçmek için gerekli savunmaları yapmak istediğini belirtmiştir. Savunması sırasında, dinsizliği, ağacın köküne hücum eden mikroplara benzetmiştir. Bahçıvanın ağacın kökünü bırakıp dallarıyla uğraşmasının sonuç vermemesi gibi, dinsizlikle mücadele sırasında da olayın köküne inilmesinin gerektiğini açıklamıştır. Bu mücadelenin yapılması sırasında insanın sinirlerine yenilmesinin sonuç vermeyeceğini, tam aksine sükûnetin korunmasının gerekliliğini belirtmiştir. Her şeyi zamanın doğurduğunu, çeşitli dönemlerde farklı fikir akımlarına rastlanabildiğini, kütüphanelerde mevcut olan binlerce kitabın bu fikir akımlarından doğduğunu, her dönemde farklı düşüncelerin varlığını sürdürebileceğini açıklamıştır. Farklı görüşler içerisinde, asıl hata yapanların, bir şeyin derinine inmeden, dıştan bakan kişiler olduğunu, dine ve dinsel düşüncelere saldıran kişilerin de, bu şekilde dinin ne olduğunu bilmeden, dinsel hükümleri anlamaya çalışmadan körü körüne eleştirdiklerini ve nedenle de büyük hatalar yaptıklarını ileri sürmüştür.¹⁷

Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'nin çalışmalarını sürdürdüğü dönemde, en fazla cevaplandırmak zorunda kaldığı konu, İslâmiyet'in eşitlikçi bir din olup olmadığına yönelik yapılan tartışmalara verdiği yanıtlar oldu. Daire azaları, İslâmiyet'in en “hürriyetperver” din olduğunu belirterek, bu dinin, kişileri kelime-yi tevhidin sözlü olarak söylenmesi gibi son derece basit ve açık bir akit ile kendi “aile-yi ictimaiyyesi”ne aldığından söz ettiler.¹⁸ Daire azalarından izmirli İsmail Hakkı, İslâm Devleti'nin üzerinde kurulmuş olduğu temel taşlardan birinin adalet siyaseti olduğunu söyleyerek, İslamiyetin “adaleti sadece mensuplara, dostlara, hemşerilere, fırkaya girenlere, ocaktan yetişenlere mahsus kılmayıp bütün insanlara yaydığını” belirtti.¹⁹

Yine aynı tarihlerde, İstanbul'da İngilizce çıkartılan, Orient News Gazetesi'nde yayınlanan Meşihat Makamının görev ve yetkilerine dair bir makalede, şeyhülislâmın, bütün devlet işleri ve Müslüman hayatını idare eden, hatta hükümetin iç ve dış siyasetini düzenleyen bir görevli olması nedeni ile ülke içinde kanunlarla, halk arasında sağlanmaya çalışılan eşitliğe asla ulaşamayacağı ileri sürüldü. Yazı üzerine Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye tarafından bir beyanname yayımlandı. Bu beyannamede, dünya uygarlığının asırlarca süren kanlı mücadelelerden sonra kısmen elde edebildiği eşitliği, İslâmiyet'in daha ilk ortaya çıkışında bütün insanlara bahş

¹⁶ *Ceride-i İlmiye*, (1337). IV/41, s. 1198-1199.

¹⁷ *Ceride-i İlmiye*, (1338). V/51, s. 1633-1637.

¹⁸ “Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'nin Mühim Bir Müracaatı”, (1919). *Sebilürreşad*, C. XVI, Aded: 406-407, 16 Nisan 1335, s. 149.

¹⁹ *Ceride-i İlmiye*, (1337). IV/46, s. 1240-1247.

ettiği üzerinde durularak, konuya çeşitli örnekler verildi. Dört Halife döneminde, Emevi, Abbasi, Selçuklu ve Osmanlı Devletleri zamanında Gayr-i Müslim halkın, hukukça Müslümanlardan daha aşağı tutulmadığı, Osmanlıların donanmalarıyla Hint Denizlerinde dolaşırken, ordularıyla Viyana'yı kuşatırken bile İstanbul'daki kiliselerin çanlarını susturmadıkları, Gayr-i Müslim tebaanın dinlerini, dillerini, inançlarını, adet, anane ve cemaatlerini bütünüyle korumaya çalıştıkları belirtildi. Ayrıca Yavuz Sultan Selim'in İstanbul'daki Gayr-i Müslim tebaayı İslâm ile hicret arasında seçim yapmak zorunda bırakması üzerine, dönemin şeyhülislâmı Zenbilli Ali Efendi'nin söz alarak, yapılacakların ikisine de şeriatın izninin olmadığını hatırlattığı, böylece padişahın kararına karşı durduğu ifade edildi. Verilen örneklerden şeyhülislâmın halk arasında eşitliği sağlamaya çalışan en önemli görevlilerden biri olduğu sonucunun çıkartılabileceği hatırlatıldı.²⁰

Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'nin çalışmaları dinle ve dini kurumlarla ilgili çeşitli konularda halkı aydınlatmakla sınırlı kalmadı. Din görevlilerinin yapmış oldukları işlerle ilgili görülen aksaklıklar, dairenin yayın organı olan Ceride-i İlmiye'de yayınlanan genel tebliğlerle düzeltilmeye çalışıldı. Ayrıca, yine Meşihat Dairesinin ve görevlilerinin çeşitli düzenlemeleri bu dergide yayınlanarak halka duyuruldu. Bu düzenlemelerden biri de cami, mescit imamlarının ve müezzinlerinin yerlerine birer vekil bırakarak başka işlerle ilgilenmeye başlamaları üzerine Meşihat Dairesi tarafından alınan bir karardı. Bu konu ile ilgili Fetva Emni Haydar Efendi aracılığıyla bilgi verildi. İmam ve müezzinlerin altı ay süreyle görevlerini yapmamaları durumunda, yerlerine bakacak naip bulunsa bile görevlerine son verileceği belirtildi. Şahsi işleri ve istirahatleri nedeni ile görevlerinde aksaklık gösterenlerin de asla hoş görülemeyeceği bildirildi.²¹ Dönem itibariyle sosyal düzene ihtiyaç duyulduğu günlerde, özellikle dinin temsilcisi olan müftülere büyük görevler düşmekteydi. Bu amaçla çıkartılan genel tebliğlerde, müftülerin ülke içinde yalancı şahitlik yapan, fuhuşla uğraşan, içki içen kimselere göz yummayarak milli ahlâkın yayılması için ellerinden geleni yapmaları istenmekteydi.²²

Yaşanan savaş ortamı içinde çekilen açlık ve yoksulluk sonucunda ortaya çıkan sosyal çöküntüyle uğraşmak amacıyla Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye içinde açılması düşünülen Ahlâk Encümeni, dairenin açılmasının hemen ardından çalışmalarına başlayamadı. Bu Encümenin ilk toplantısı, ancak 17 Eylül 1919 tarihinde gerçekleştirilebildi.²³ İlk toplantıda da dile getirildiği üzere, Encümenin en büyük uğraş alanını ülkede yayıldığı düşünülen içki alışkanlığı ile mücadele oluşturdu. Bu amaçla Meşihat Dairesi aracılığı ile Dâhiliye Nezareti'ne yapılan müracaatla çıkartılan bir tamim bütün vilayetlere gönderildi. Bu tamimde, içki konusunda gerçekleştirilen görüşme ve tartışmaların içkiyi alışkanlık haline getirmiş kimseler üzerinde ancak zaman içinde etkide bulunabileceği belirtilerek, içkiyi ve sarhoşluğu yasaklayan kanun ve nizamnamelerin itina ile uygulanmasının gerekliliği anlatılmakta idi.²⁴

²⁰ Ceride-i İlmiye, (1338). V/51, s. 1638-1639.

²¹ Ceride-i İlmiye, (1332). I/1, s. 48.

²² Ceride-i İlmiye, (1333). II/14, s. 79.

²³ Ceride-i İlmiye, (1338). V/49, s. 1567-1568; *Tasvir-i Efkâr*, (1919). 2825, 27 Ağustos 1335, s. 2.

²⁴ Ceride-i İlmiye, (1338). V/52, s. 1674-1675.

Ahlâk Encümeninde yapılan toplantıların çoğunluğunda, ülkede her gün farklı şekillerde kendini gösteren ahlâksızlığa karşı, güvenlik güçlerinin yetersiz kaldığı konusu da tartışılmaktaydı. Ayrıca dine, ahlâka, geleneklere karşı yapılan saldırılardan dolayı, üzgün olduğu belirtilmekteydi. Bu noktada, özellikle, çağdaş bir eğitim kurumu gibi görülen tiyatrolara halkı aydınlatmak için büyük rol düştüğü ileri sürülmekteydi. Özellikle gençlerin gittikleri çeşitli fotoğrafçı ve kâğıtçılarda yer alan ve ahlâksızlığa neden olan açık saçık fotoğraf ve kartpostalların toplatılmasının zorunluluğu da ileri sürülmekteydi.²⁵

Ahlâk Encümeni, kendi çalışmaları dışında zaman zaman çeşitli kazaların müftülerinin yazmış olduğu raporlar aracılığı ile taşradaki dini ve ahlâki durumdan da haberdar edildi. Bu raporlardan birkaç tanesi, kazaların isimleri belirtilmeksizin, İtisam Dergisi'nde yayınlandı. Nitekim yine ismi belirtilmeyen bir kazanın müftüsü yazdığı raporunda, kazasında yaşayan halkın çoğunluğunun Hanefi mezhebinden olduğunu, sadece birkaç hanenin Şii mezhebine mensup bulunduğunu belirtmekteydi. Yine aynı müftü, kaza halkının dini eğitimsizliğinden yakınmakta, merkezde vaaz ve nasihatlerle çözümlenmeye çalışılan bu durumun, merkeze üçer, dörder saat uzaklıkta bulunan kırk beş karyede, bu tür imkânların olmaması nedeni ile daha vahim sonuçlar verdiğini söylemekteydi. Halkın dini eğitim açısından zayıflığını, medreselerin kapalı ve sönük bir durumda bulunmasına bağlayan müftü, çözüm olarak iki noktayı ileri sürmekteydi. Bu noktalardan biri, modern okullarda da dini eğitim veren hocaların bulundurulmasının gerekliliği diğeri ise, modern okulların islahı konularıydı. Müftünün, kazası ile ilgili ileri sürdüğü problemlerden bir diğeri de, artan ahlâksızlık olaylarıydı. Bu olayların önüne geçebilmek amacıyla önerilen çözüm yolları ise, her ferdin cemaatle birlikte camide namaz kılmasının teşvik edilmesi, ahlâksızlıkları ile tanınan kişilerin, örneğin, fahişelerin, namuslu ailelerden uzak, ayrı mahallelerde iskân ettirilmeleri, sekiz yaşına ulaşan her çocuğun ebeveynlerinin rızasına bakılmaksızın okula gönderilmesi gibi konulardı.²⁶

Toplum içinde gündeme gelen dini eğitim ile ilgili konuların Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'ye yansımaları son derece olağandı. Nitekim hem dini eğitim veren kurumlarla, hem de genel eğitim kurumlarında okutulan din dersleri ile ilgili konularda, kurumun çeşitli kararlar aldığı ve bu kararların uygulanması konusunda Maarif Nezareti ile işbirliği yaptığı dikkat çekmektedir. Ayrıca din eğitimi veren bazı okulların idare, müfredat ve çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması gibi konularda da kurum tarafından çalışmalar yapılmaktaydı.²⁷ Hatta Tanzimat'tan sonra ihtisaslaşan Medresetü'l-Vâizin, Medresetü'l-Eimme ve'l Hütebâ ve Medresetü'l-İrşâd gibi eğitim kurumlarının idareleri de Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'ye bağlanmıştı.

Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye aza ve encümenlerinin çalışmalarına rağmen, açılışının ardından on sekiz ay geçmeden, çeşitli eleştirilere uğramaya başladı. Bu eleştirilerin başında, dairenin maneviyatı tahrip eden birçok felakete mücadeleyi esas alan mükemmel bir programı olmasına rağmen yeterince çalışmadığı,

²⁵ *Alemdar*, (1920). 2836, 9 Haziran 1336, s. 2.

²⁶ ... Kazası Müftüsü, (1920). "Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye ye Dini ve Ahlâki Bir Rapor", *İtisam*, Sayı: 68, 18 Mart 1336, s. 867-870.

²⁷ Akman, Z. (2009). *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Bir Üst Kurul, Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye*, Ankara, s. 56.

Nizamnamesinde yer alan hususları gereğince yerine getiremediği noktaları yer almakta idi.²⁸ Aksaklıkların en büyük nedeni olarak da, daire içinde yer alan azanın mesailerini düzenleyememiş olması gösterilmekte idi.²⁹ Ayrıca, azaların ulema sınıfından olmaları ve bu sınıfın uzun yıllar halktan kopuk yaşamaları nedeni ile halkın ihtiyaçlarını göz önünde bulunduramadıkları da belirtilmekteydi. Dairenin yayın organı olan Ceride-i İlmiye’de eleştirilerden nasibini aldı. Burada çıkan yazıların, aylık dört-beş tanesi dışında, ne sıradan ne de seçkin halk kitlelerine seslenemediği, zamanın gereğine göre yazılmadığı dergi ile ilgili eleştirilerin başında gelmekteydi. Sözü edilen dört-beş yazı ile de genel ahlâkın düzelemeyeceği, fikirlerin değişmeyeceği söylenmekteydi.³⁰ Memleketin Dârü’l-Hikme’nin hizmetine muhtaç olduğu bir dönemde, kurumdan beklenen faydaların sağlanabilmesi için ıslahatının zorunlu olduğu belirtilmekteydi.³¹ Bu eleştirileri dikkate alan dönemin Şeyhülislâmı Haydarizâde İbrahim Efendi, Darü’l-Hikme azasını toplayarak onlara çalışma şekilleri ile ilgili talimatlar verdi. Bu talimatların başında, dairenin düzenli olarak İslâmiyeti ve Müslümanları ilgilendiren her türlü konuyu izlemesi ve cuma günleri azaları aracılığı ile camilerden verilecek vaazlarla, araştırma sonuçlarını, halka duyurması noktaları gelmekte idi. Böylece Müslümanlar kendileri ile ilgili konularda doğru yolu bulacak, İslâm âlemi ile ilgili sorunlarda ise bilgi sahibi olacaktı. Ayrıca daire azalarının çeşitli sorunlarla ilgili izledikleri yolu, beyanname ve makaleler yayınlayarak, taşra halkına duyurmaları da istenmekte idi. Azalara verilen bu talimatların ardından, dönemin basınında çıkan bazı yazılarda, Dârü’l-Hikme’den ve azalarından beklenen görevlere yenileri eklendi. Nitekim İslâm devletlerinin nüfus, hayat ve adetlerine yönelik çeşitli bilgilerin toplanarak, bunların gerek yayın, gerek vaazlar suretiyle halka duyurulması istendi.³² Böylece diğer İslâm devletleri hakkında bilgi sahibi olunabilecekti.

Taşra Teşkilâtı ve Çalışmaları

Dârü’l-Hikmeti’l-İslâmiyye, merkez teşkilâtının oturmasından sonra Haydarizâde İbrahim Efendi’nin talimatları gereğince İslâmi açıdan halkı aydınlatmak amacı ile taşrada da bir teşkilâtlanma başlattı. Taşradaki bu Encümenlerin başında, bölgenin müftüsü bulunmakta, yine o bölgedeki ulema ve müderrisler de üyeleri arasında yer almaktaydı. Bu Encümenlerin icraatları arasında, kasabalardaki camilerde vaazlar vermek ve nasihatlerde bulunmak, köylerde halkı ıslah etmek ve ahlâklarını düzeltmek için hocalara emir ve talimatlar vermek gibi noktalar sıralanmakta idi. Taşra Encümenlerinden biri de Giresun’da açılmıştı. Encümenin reisi olan Giresun Müftüsü yayınlamış olduğu bir beyanname, müderrislerin her cuma günü halka vaaz ve nasihat etmelerini, bu vaaz ve nasihatlere rağmen namaz kılmak için camiye gelmeyen, ramazanda oruç tutmayanların her karyenin imam, muhtar ve azaları tarafından çağırılarak bu hallerinden vaz geçirilmeye çalışılmasını, her şeye rağmen ıslah edilemeyenlerin isimlerinin ise Fetvahane’ye bildirilmesini istedi. İsim bildirmeyen imam ve muhtarların ise kendilerinin sorumlu tutulacağı belirtildi. İslah olmayan halkın terbiye ve cezasının hükümet ve

²⁸ A. R., “Müslümanlığa ve Müslümanlara Kimler Yar Olacak”, (1919). *Sebilürreşad*, C. 17, Aded: 437-438, 21 Ağustos 1335, s. 165-167.

²⁹ “Dârü’l-Hikmeti’l-İslâmiyye Hakkında”, (1919). *Sebilürreşad*, C. 17 Aded: 421-422, 12 Haziran 1335, s. 39-40.

³⁰ A.R., *a.g.m.*, s. 166.

³¹ “Dârü’l-Hikmeti’l-İslâmiyye Hakkında”, s. 40.

³² *Tasvir-i Efkar*, (1919). 2896, 9 Teşrin-i Sani 1335, s. 1.

meclise ait olduğu söylendi. Beyannamede ayrıca, kadınlar ile yabancı erkeklerin bir arada çalışmalarının dinen yasaklanmış olduğu, namahremden kaçmayan kadınların ve kızların babaları ve velileri tarafından terbiye edilmelerinin gerekliliği belirtilmekte, kadınların çarşı-pazarda açık-saçık gezmeleri istenmekteydi. Eski Müslümanlığın ele alınarak, dine sarılarak, din kuvvetiyle hareket edilerek, vatanın selâmete çıkarılabileceği söylenmekteydi. Azgınlık ve kötü yollardan hareketle, başa gelecek fenalıkların eksilmeyeceği ileri sürülmekte idi.³³

Dairenin taşradaki teşkilâtlarından, bir diğeri de Edirne'de oluşturulan Ulema Encümeniydi. Bu Encümen çıkarttığı bir beyanname ile yapmayı amaçladığı çalışmaları açıklayarak halka duyurdu. Bu çalışmaların başında, Müslüman halkın beş vakit namazlarını cemaatle kılmasının sağlanması gelmekteydi. Esnaf kethüdaları aracılığı ile Müslüman olan esnafın cemaate devamlarını teşvik etmek ikinci görevleriydi. Topluma doğru yolu göstermek için, şehirde her semtte heyet-i irşadiyyeler (doğru yolu gösteren heyetler) oluşturmak; gençleri geceleri namaza ve cemaate devama alıştırmak; tesettüre riayet edilmesine, milli şerefin korunmasına özen göstermek; uyuşturucu, zina, kumar gibi İslâm dinince yasaklanan şeylerden halkı korumak için bir heyet oluşturmak en önemli görevleri arasında sıralanmaktaydı. Ayrıca İslâm okullarındaki din dersleri eğitiminin incelenmesi için İslâm ilimlerine hâkim kişilerden oluşturulan bir heyetle, iki ayda bir bu okullardaki eğitimi denetlemek Encümenin sorumlulukları arasında yer almaktaydı. Cami ve mescitlerin hangi vakitlerde açık olduğunu, cemaati olup olmadığını imam ve muhtarlar vasıtasıyla araştırmak; merkeze bağlı karyeler ve köylerde imam olup olmadığını kontrol etmek; var olan imamların ehliyet derecelerini incelemek de yine Encümenin yapmayı hedeflediği çalışmalar içinde bulunmaktaydı.³⁴

Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'nin taşra teşkilatlanması kısa süre içinde 79 bölgede kendini gösterdi.³⁵ Böylece devletin, vilâyet, liva, kaza ve köylerine kadar İslâmi kuralların tam anlamı ile uygulanıp uygulanmadığı denetlenmeye, dini kurumlar ve görevliler açısından mevcut olan boşluklar giderilmeyi çalışıldı. Yapılan bu çalışmaların tamamında köy imamlarından yardım alınmak istendi. Hatta bu amaçla, onlara yön göstermek, halkı nasıl bilgilendireceklerine yönelik eğitim vermek için üç ay süreyle merkeze çağırılmaları kararlaştırıldı.³⁶ Fakat bu durum, çeşitli kazaların müftüleri tarafından Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'ye gönderilen eleştiri yazıları ile kınandı. Bu yazıların temelinde, Dârü'l-Hikme'nin, taşrada, encümenleri ile halk arasında ilişki kurabilmek için yegâne görevliler olarak köy imamlarını gördüğü belirtilmekte idi. Bununla beraber imamı olan köyün son derece az olması nedeni ile pek çok caminin kapalı, cemaatin dağılmış, okulun yıkılmış olduğu hatırlatılmaktaydı. Ayrıca medreselerin kapatılmış olması nedeni ile de yeni imamların yetişemediği

³³ *Ceride-i İlmiye*, (1337). IV/46, s. 1425-1426.

³⁴ *Ceride-i İlmiye*, (1338), V/49, s. 1867-1868.

³⁵ İlk taşra encümenleri için bkz.: *Ceride-i İlmiye*, (1334), IV/46, s. 1424-1425.

³⁶ Kazası Müftüsü, (1919). "Bir Müftünün Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'ye Mühim Cevapnamesi", *İtisam*, Sayı: 56, 25 Kanun-ı evvel 1335, s. 676-678.

söylenmekte, hatta ortalama altmış bin nüfuslu bir kazanın dini işlerinin dahi ancak beş on tane sarıklı tarafından kötü bir şekilde idare edildiği belirtilmekte idi.³⁷

Dairenin çalışmalarına dönemin basını da sık sık yer verdi. Peyam-ı Sabah Gazetesi, Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye üyelerinden bir hoca efendi ile yaptığı söyleşide, Daireyi "İttihad-ı İslâm" siyaseti ile yakından ilişkili gösterdi.³⁸ Bu durum üyelerin tepkisi ile karşılandı. Yazının gazetede yayınlanmasının hemen ertesi günü, bir tezkip çıkartıldı. Bu tezkipte, Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'nin Nizamnamesinde belirlenen görevleri yerine getirdiği, siyaset ve "İttihad-ı İslâm" meseleleri ile ilgilenmediği belirtildi. Ayrıca azadan hiç kimsenin bu tarzda bir söyleşide ve beyanatta bulunmadıkları açıklandı.³⁹

DAİRENİN ÇALIŞMALARINA SON VERİLMESİ

Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye çalışmalarını sürdürdüğü dört yıllık süre içinde, hem merkezde, hem taşrada yayınladığı beyannamelerle dinle ilgili görülen pek çok problemi çözülemeye çalıştı. Ayrıca azaları arasında yer alan, İzmirli İsmail Hakkı Bey, Seyit Nesib Efendi, Şerif Saadeddin Paşa, Mehmed Akif Ersoy gibi pek çok tanınmış isim çeşitli konularda yazdıkları makalelerle halkı aydınlatmak için uğraştılar. Gerek daireden çıkan yazılarda, gerekse azalara ait makalelerde dönemin siyasi karışıklıklarının havası sezilebildiği gibi, dinin devlet içindeki konumuna ait örneklerle de sıkça rastlanmaktaydı. Daire, saltanatın kaldırılmasının hemen ardından, 4 Kasım 1922 tarihinde son toplantısını yaptı ve 18 Kasım 1922'den itibaren bu organın çalışmalarına son verildi.⁴⁰

SONUÇ YERİNE

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde üst üste yaşanan savaşların, toplumsal hayatta sosyal, iktisadi ve ahlâki çöküşü hızlandırması, devletin bu olumsuz gidişatı yeni düzenlemeler yaparak durdurmaya çalışmasına neden oldu.

Bu noktada atılan en önemli adım, Meşihat Dairesi içinde, Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye adı ile yeni bir yapılanmanın gerçekleştirilmesiydi. İslâmi amaç ve faziletlerle ilgili çalışmalar yapmanın dışında, halkın ahlâki yönünü geliştirmeyi de hedefleyen bu kurulun, Osmanlı tarihinde başka bir örneği yoktu. Kurul, merkez teşkilâtı içinde örgütlenmesini tamamladıktan sonra İslâmi açıdan halkı aydınlatmak amacı ile taşrada da yapılandı.

Amaç; vilâyet, liva, kaza ve köylerde İslâmi kuralların tam anlamı ile uygulanıp uygulanmadığını saptamaktı. Bu aşamada özellikle köy imamlarından destek alınmaya çalışıldı.

³⁷ Y.a.g.m., s. 677-678; "Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye Riyaset-i Fazilânesine", (1920). *İtisam*, Sayı: 61, 29 Kanun-ı sani 1336, s. 761-763.

³⁸ "İstanbul'da Gördüklerim", (1922). *Peyam-ı Sabah*, No:11636, 12 Nisan 1338.

³⁹ Albayrak, S. (1992). *Son Devrin İslâm Akademisi*, İstanbul, s. 131.

⁴⁰ Albayrak, a.g.e., s. 79.

Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'nin çıkartmış olduğu bütün beyannâmeler ve üyelerinin düzenlemeler ile ilgili makaleleri, Meşihat Dairesi'nin yayın organı olan Ceride-i İlmiye'de yayınlandı. Hatta bu derginin yönetimi, Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'ye verildi.

Kurul, bütün çalışmalarına ve düzenleme girişimlerine karşın dönemin düşünür ve yazarları tarafından sıklıkla eleştirildi. Teorikte mükemmel bir programı olmasına rağmen bu programın uygulamaya geçirilememesi en çok eleştirilen noktalardan biriydi.

Kurulun çalışma süresi dört yıla sınırlı kaldı. Saltanatın kaldırılmasını takip eden süreçte son toplantısını yaptı ve 18 Kasım 1922 tarihinde çalışmalarına son verildi.

KAYNAKÇA

Albayrak, S. (1992). *Son Devrin İslâm Akademisi*, İstanbul.

A. R. (1919). "Müslümanlığa ve Müslümanlara Kimler Yar Olacak", *Sebilürreşad*, C. 17, Aded: 437-438, 21 Ağustos 1335.

"Ahlâk Komisyonu", (1919). *Yeni Tasvir-i Efkâr*, No: 2826, 28 Ağustos 1335.

Akman Z. (2009). *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Bir Üst Kurul, Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye*, Ankara.

Alemdar, (1920). 2836, 9 Haziran 1336.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dosya Usulü İradeler Tasnifi, Dosya No:37.

Ceride-i İlmiye, (1332). I/1; (1333). II/14; (1336). IV/36; (1337). IV/41, 46; (1338), V/49, 51, 52;

"Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye Hakkında", (1919). *Sebilürreşad*, C. 17 Aded: 421-422, 12 Haziran 1335.

"Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'de Ahlâk ve Vezaif-i İslâmiyye Komisyonu", (1919). *Yeni Tasvir-i Efkâr*, No: 2825, 27 Ağustos 1335.

"Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'nin Mühim Bir Müracaatı", (1919). *Sebilürreşad*, C. XVI, Aded: 406-407, 17 Nisan 1335.

"Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye Riyaset-i Fazilânesine", (1920). *İtisam*, Sayı: 61, 29 Kanun-ı sani 1336.

"İstanbul'da Gördüklerimiz", (1922). *Peyam-ı Sabah*, No:11636, 12 Nisan 1338.

İttihad ve Terakki Cemiyeti, (1332). İstanbul.

.... Kazası Müftüsü, (1919). "Bir Müftünün Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'ye Mühim Cevapnamesi", *İtisam*, Sayı: 56, 25 Kanun-ı evvel 1335.

... Kazası Müftüsü, (1920). "Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye ye Dini ve Ahlâki Bir Rapor", *İtisam*, Sayı: 68, 18 Mart 1336.

Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Levâhî-i Kanuniyye, (1992). Devre: 3, İçtima Senesi: 3, C. I, Ankara.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, (1991). Devre: 3, İçtima Senesi. 4, C. II, Ankara.

Sebilürreşad, (1918). C. XV, S. 365, 15 Ağustos 1334.

Şerafettin Efendi, (1918). “Dârü’l-Hikmeti’l-İslâmiyye’nin Küşadı Münasebetiyle”, *İslâm Mecmuası*, S. 61. 29 Ağustos 1334.

Tanin, (1918). 3474, 13 Ağustos 1334; 3478, 17 Ağustos 1334;

Tasvir-i Efkâr, (1919). 2825, 27 Ağustos 1335.

Tasvir-i Efkâr, (1919). 2896, , 9 Teşrin-i Sani 1335.

Yakut, E. (2005). *Şeyhülislâmlık. Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul.

Yakut, E. (2010), “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Din-Devlet, Din-Siyaset İlişkilerini Yeniden Düzenleme Çabaları”, *XIV. Uluslararası Türk Tarih Kongresi ve Kongre’ye Sunulan Tebliğler, 9-13 Eylül 2002, C.5, Ankara.*

Yunus Nadi, (1918). “Siyasiyat: Meşihat’da Yeni Teşkilât”, *Tasvir-i Efkâr*, No:2349, 22 Kanun-ı Sani 1334.